

Парадокси постколоніального виміру

Павло Швед

Лариса Масенко. *Мова і суспільство. Постколоніальний вимір*. – Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004.

Постколоніальні студії в Україні є тим лакмусовим папірцем, який дає змогу скласти доволі чітке враження про стан і сучасного українського гуманітарного знання, і сучасної української національної ідентичності. З одного боку, занедбаність і позірне незапропонованість постколоніальної теорії в Україні може видатися якимось прикритим парадоксом, якщо взяти до уваги багатосотлітнє підлегле становище України, що робить її майже ідеальним об'єктом для постколоніальних студій. Із другого боку, така занедбаність свідчить про досі живі та глибоко зачасні комплекси підлеглої нації, які, всупереч усім історичним реаліям, рішуче, хоча й зовсім ірраціонально, змушують відкидати саму можливість означення минулого статусу України як колонії. Напевно, саме в другому чинникові, а також у неймовірній інерційності мислення, успадкованій від советської академічної системи, слід убачати причину того, що проблемі постколоніальності було присвячено так мало уваги. З відомих мені значних публікацій можна згадати деякі статті Марка Павлишина, імпліцитно постколоніальні дослідження Миколи Рябчука, Ярослава Грицака та деяких інших авторів із середовища «Критики», недавно видану працю Мирослава Шкандрія та студію Едварда Саїда «Орієнталізм». Тим цікавіше було розгорнути випущене у видавництві Києво-Могилянської академії дослідження Лариси Масенко «Мова і суспільство. Постколоніальний вимір», яке своєю назвою не лише обіцяло по-новому підійти до такої болісної, хоча водночас малодослідженої теми, але й анонсувало певний виклик уже узвичаєним підходам до цієї проблеми, а саме колоніальному та антиколоніальному. Ці обидва попередні дискурси мають чітко встановлений порядок, що регулює говоріння про мову в їх межах. Порядок колоніального дискурсу ґрунтується переважно на запереченні або самого факту існування української мови як відмінної від російської, до чого вдавалися російські інтелігенти й чиновники впродовж XIX століття, або ж, коли таку практику унеможливив потужний розвиток модерної української національної ідентичності й антиколоніального дискурсу, на запереченні існування хоч якихось проблем у мовній сфері, що нам намагалися довести советські ідеологи, говорячи про гармонійний розвиток усіх мов народів СРСР. Така практика побутує і донині, на що справедливо звертав увагу Володимир Кулик, зазначаючи, що порушення питання про нормалізацію мовних відносин в Україні

«центристські» політики й урядовці схильні кваліфікувати як пошук популярності серед виборців чи намагання відвернути увагу суспільства та влади від інших, справді важливих проблем. На їхній погляд – що його вони успішно вживлюють у масову свідомість – мова практично не є в українському суспільстві проблемою¹.

Спробую повернутися до цієї теми наприкінці статті.

Антиколоніальний дискурс, натомисть, протиставляв цьому запереченню ревне ствердження як існування відмінної від російської української мови, так і наявності мовних проблем, на-

дослідження в межах антиколоніальної парадигми. Дослідниця й експліцитно маніфестує саме таке бачення, зауважуючи, що «нинішню мовну ситуацію України характеризує конфлікт між двома літературними мовами – українською та російською» [с. 116].

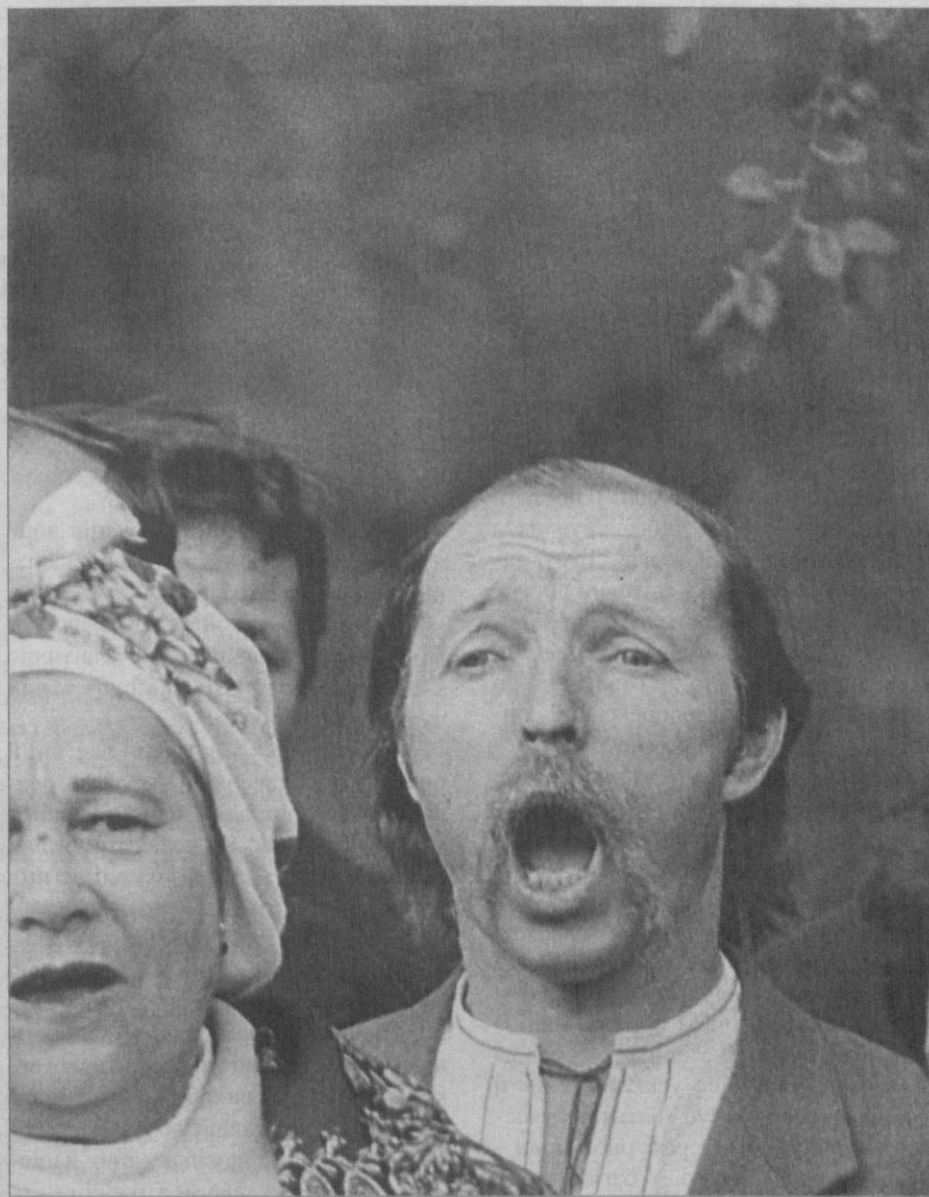

Фото Василья Артюшенка

голошуючи явище русифікації та інші утиски української мови, до яких удався імперський центр. Марко Павлишин у статті «Козаки в Ямаїці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі», вміщеній у його книжці «Канон та іконостас», наголошував дзеркальну взаємозалежність колоніального й антиколоніального дискурсів, де другий стає певним повторенням і відлунням порядків першого, тільки з негативним знаком, що, безперечно, центрує антиколоніальний дискурс на його супротивнику та замикає його в межах, які визначає, а інколи й свідомо дозволяє центр. Така зацикленість не лише робить антиколоніальний дискурс уразливим до маніпулювання з боку центру, але й невмотивовано звужує горизонт проблеми до одновимірності протистояння, в нашому випадку, української та російської мов. Праця Лариси Масенко, попри задекларований постколоніальний вимір, тяжіє до розгляду відносин мови і суспільства в Україні саме крізь призму протистояння та боротьби, про що свідчать хоча б теми, яким присвячено добру половину книжки: українізація 20-х років, мовний терор сталінських 30-х, альтернативне мовознавство шістдесятників, посилення русифікації в 70–80-х роках, що, на мою думку, однозначно позиціює

Проте за всієї важливості цензурних заборон у Російській імперії та русифікаторської політики СРСР проблемі взаємин мови та суспільства до цього єдиного аспекту звести не можна. Антиколоніальному дискурсові було властиво розглядати мову в дусі романтичного націоналізму як найвищий національний скарб, що його кожен українець покликаний зберігати й захищати. Ця магістральна думка пронизує все дослідження пані Масенко. Однак якщо авторка поставила за мету прописати справді постколоніальний вимір відносин мови та суспільства, найперше треба б спробувати вийти з цього зачаклованого кола, ґрунтованого на насильстві колоніального заперечення та антиколоніального ствердження, яке сакралізує мову й біхевіристськи реагує на подразнення центру, і осмислити ці відносини за цілком інакшою концептуальною схемою. За таку нову парадигму, на мою думку, могла би правити розроблена наприкінці 80-х і досить популярна впродовж 90-х років теорія дискурсу, оперта на ідеях Мішеля Фуко про мову як форму знання/влади. На протигагу сосюрієвському розумінню мови як надіндивідуальної ідеальної структури, ця теорія оперує поняттям дискурсу, або мови як соціаль-

ної практики, що зумовлена суспільними владними відносинами. Британський лінгвіст Норман Ферклоу в праці «Мова та сила» узагальнює чотири основних постулати теорії дискурсу: а) дискурс – це мова як соціальна практика; б) дискурс реалізується через соціально сформовані порядки дискурсу або набір конвенційних стратегій, що структурують індивідуальне мовлення в кожній окремій сфері; в) порядки дискурсу ідеологічно сформовані через владні відносини в соціальних інституціях та в суспільстві загалом; г) дискурс визначають владні відносини, але водночас він впливає на вже сформовані соціальні структури, а отже, може бути як чинником стабільності й тягlosti, так і зміни суспільного устрою. Така нова концепція дала б можливість не відчужувати мову як щось заведне чи дотичне до суспільства і дозволила б поглянути на мову як на один із підставових виявів соціального, своєрідне наелектризоване поле, на якому щодня відбуваються зіткнення антагоністичних владних посягань. Такий підхід є особливо продуктивним, коли розглядаються явища, що формувалися в силовому полі протистояння імперського центру та колонії, і може слугувати за основу постколоніального виміру відносин мови та суспільства.

Праця, про яку тут мова, натомість не спромоглася виробити жодного постколоніального підходу щодо свого предмета, і панівний порядок антиколоніального дискурсу, можливо, навіть усупереч авторчиній волі, структурував дослідження згідно зі своїми ідеологічними схемами. Врешті, таке свідоме чи несвідоме структурування є логічним вислідом, адже попри задекларований у заголовку постколоніальний вимір, подальші сторінки не містять бодай побіжного обговорення проблеми постколоніальності, так немов ідеться про найочевидніші речі. Загалом це дуже поширений спосіб говоріння про постмодернізм, до якого в нашому академічному та публіцистичному середовищі можна, слідом за Марком Павлишином, зарахувати й постколоніальну теорію. Таку стратегію можна означити як орфанізацію дискурсу, позбавлення його батьківства, коли говорять про постмодернізм чи, в нашому випадку, постколоніальність, узагалі не звертаючися до того корпусу текстів, які є визначальними й дали початок дискурсові. Авторку також можна було б запідозрити в таких нечистих на руку практиках, якби обкладинка книжки не була буквально єдиним місцем, де подибуємо цей дивний покруч із префіксом «пост». Не можу пояснити його появу там інакше як кон'юнктуру. Відсутність чіткого методологічного підґрунтя і є найбільшою хибою дослідження, що й породжує всі подальші проблеми.

У вступній частині пані Масенко наголошує важливість мовного чинника в процесі націєтворення. Вона зазначає:

¹ «Мова про мову: нормалізація амбівалентності. 1. Крайні та «центр». *Критика*, ч. 5 (79), 2004, с. 23. Див. також продовження статті: «Мова про мову: нормалізація амбівалентності. 2. Нормальні новини». *Критика*, ч. 6 (80), 2004.

Дзвінка Матіяш
Реквієм для листопаду
Київ: Факт, 2005

Дебютна прозова книжка Дзвінки Матіяш засвідчує неабияку зрілість авторки в ставленні до світу та письма. Симпатичною рисою цього тексту є те, що він позбавлений нудних кон'юнктурних штампів, а також літературних умовностей у фабулі, сюжеті, характеристиках чи жанрі. Все це поступається внутрішній динаміці, яка тримає цей безсюжетний медіум у постійній напрузі.

Звісно ж, це пошукова, експериментальна проза, яку, проте, написано напрочуд органічно й котра, дякувати Богові, не матиме масових кіл шанувальників. Авторка спирається на вельми вибагливу та самовимогливу традицію: це і Рилькові «Записки Мальте Лаурідса Бріге», і спонтанна проза Мориса Бланшо, художня тактика «дотику» Алена Роб-Гріє. Словом, на той ідеал твору, який Гюстав Флобер колись нарік чистою прозою про ніщо. Враження від художньої новизни «Реквієму для листопаду» в нашій прозі можна зіставити хіба що з першими книжками Тараса Прохаська й Іздрика. Такі тексти з'являються рідко, вони покликані творити високу *альтернативу пошуку* на противагу тій продукції, яка щодня сходиться із консерва.

У цій книжці є багато історій, але всі вони ніби *розсіпані*, адже ж і в житті безліч історій щодня проходять нам *крізь пальці*, а відтак стають необов'язковими, бо ж будь-які з них моделюються, а значить – ці історії створюють ніби-наперед-поставлене-завдання. Це скоує відчуття життя, свободу тривання в його митях і незабгнених ситуаціях. Авторка уникає такого художнього схематизму, і її картина світу постає спонтанним, невимушеним триванням свідомості. Складається враження, що так постає переживання-думання в чистому вигляді, коли воно не оброблене творчістю чи «літературою».

«Реквієм для листопаду» показує чимало важливих і, на перший погляд, непримітних речей, – легко, природно, з уболінням. Навіть така гарна метафора чи символ, що життя кожної людини – це книжка в Божій бібліотеці, – це щось більше від уявлення авторки про «світобудову». Зваживши на присвяту, на завершення треба сказати про найважливіше. За цю книгу заплачену таку велику ціну, що будь-яка літературна розвага в «Реквіємі» стає зайвою та недоречною, а авторчин голос досягає найвищого рівня інтимності – говорити відкритим серцем.

Анатолій Дністровий

Світовий досвід показує, що мовно-культурний фактор є вирішальним у становленні національних держав. На відміну від середньовіччя, коли головним принципом цивілізаційного розвитку був конфесійно-релігійний, в модерній історії національних держав поширення однієї мови як загальнонаціонального засобу освіти і творення культури стало найдієвішим чинником об'єднання населення в межах однієї країни.

Для утвердження безальтернативності лінгвістичного націоналізму далі наведено слова швейцарського політолога Урса Альтермата, котрі ще раз підтверджують фундаментальну важливість мови у становленні національних держав. Однак це аж ніяк не аксіома. Приміром, американці та британці розмовляли однією мовою, що зовсім не завадило американцям розпочати війну за незалежність. Схожою була ситуація в іспаномовній Латинській Америці, а англomовний ірландець залишатиметься ірландцем, допоки він є католиком. Та й Швейцарія з її чотирма державними мовами не мала б постати як цілісна держава, якби керувалася логікою своїх політологів. Тому, замість покликатися на світовий досвід, де лінгвістичний націоналізм є лише одним із можливих, а отже, напівправдою, можливо, варто було би говорити про вузький центральноєвропейський контекст, або й узагалі про своєрідну унікальність української ситуації, обмежуючись лише певними паралелями.

В описі генези загальнонаціональної мови дослідження стикається з проблемою, яка є ендемічною для всіх націоналізмів. Це проблема узгодження претензій націоналізмів на свою нібито природність та одвічність із доволі пізньою (хронологічно) появою національних спільнот. У випадку української мови ситуацію ускладнює ще й амбівалентний статус «батька» сучасної української літературної мови – Івана Котляревського. У багатьох аспектах Котляревський є незручним для національного наративу. По-перше, «Енеїду» від часу першої публікації сприймали як явище, належне низькій культурі, і творчість пізніших авторів, найперше романтиків, значною мірою була спрямована на легітимацію української мови як засобу творення високої культури. Українське літературознавство назагал перейняло ці стереотипи. Наважусь припустити, що до такої рецепції «Енеїди» спричинився не так характер самого твору, як сформовані порядки колоніального дискурсу та владні відносини всередині імперії, про що пишуть Юрій Луцький у праці «Між Гоголем і Шевченком» та, особливо, Мирослав Шкандрій у дослідженні «В обіймах імперії. Російська і українська літератури новітньої доби». По-друге, Котляревський, про що свідчать деякі факти, не мав особливих намірів публікувати поему, а тому своїм початком сучасна українська мова завдячує йому, можливо, меншою мірою, ніж такому собі панові Парпури, який здійснив перше видання «Енеїди» без авторського дозволу. Курйозний характер цього випадку привернув увагу Юрія Андруховича, який неодноразово звертався до нього в своїй творчості. І по-третє, напевно найбільшою перешкодою безболісної інтеграції Котляревського в національний наратив є його

соціальний та ідентичнісний статус. Котляревський належав до нижчого прошарку старої гетьманської еліти, яка на кінець XVIII століття, що детально описав Зенон Когут у праці «Коріння ідентичності», вже була великою мірою засимільованою в імперські структури, а її члени могли поєднувати свою локальну малоросійську ідентичність із загальноімперською. Отож Котляревський, можливо, сам того не бажаючи, поклавши початок модерному українському наративові та антиколоніальному дискурсові, все ще однією ногою перебував у домодерному, донціоналістичному світі. Пані Масенко, натомість, зводить усю цю складну амбівалентність і багатозначність Котляревського, а отже, й наративу, що його започаткував письменник, до однозначної «історичної заслуги» творця «Енеїди», за те, що

він віднайшов єдиний на той час перспективний шлях становлення літературної мови, використавши селянську говірку як гомогенну мовну основу словесного мистецтва [11].

Щоправда за кілька абзаців вона компенсує цю замовчану амбівалентність своєрідним невротичним зсувом, згадуючи про «епігонів Котляревського», в яких «зловживання семантично зниженою лексикою набуло ознак вульгаризації мови».

Хоча авторка у вступній частині й постулює існування зв'язку між розвитком національної мови та національної ідентичності, подальші розділи принаймні не містять експліцитних спроб висвітлити характер цього взаємозв'язку. Відсутній там і ще один важливий аспект, а саме пов'язаність мови, націєтворення та модерності. Загальноновизнано, що націоналізм запропонував цілком новий тип колективної секюлярної ідентичності, на противагу релігійній колективній ідентичності попередніх віків. У дослідженнях націоналізму переважає думка, що він є витвором модерності, про що пишуть хоча би Бенедикт Андерсен чи Ернст Гелнер, однак деякі автори, найперше Ентоні Сміт, стверджують існування націй до націоналізму. Втім, між домодерними й модерними націями, навіть якщо на їх позначення вживалося одне слово, є одна суттєва відмінність: модерні нації, на відміну від своїх попередниць, є егалітарними спільнотами, яким належить право суверенітету над певною територією і які є єдиним джерелом легітимації влади. Марко Павлішин у розвідці, присвяченій «Енеїді» Котляревського, якраз і звертає увагу на пошуки у творі нового саморозуміння та спроби поєднання козацького (аристократичного) й селянського (демократичного) світів для витворення нової егалітарної національної спільноти, що й робить цю поему політичним твором. Стандартизація мови та виникнення національних спільнот є ознаками модерності й логічним наслідком процесу модернізації, на що вказує Ентоні Сміт, коментуючи Ернста Гелнера:

Націоналізм та нації, згідно з баченням Ернста Гелнера, є соціологічно необхідним явищем сучасної індустріальної доби, що виникло у перехідний період «модернізації». Нації є вираженням «високої культури»,

яку підтримують науковці й масова, обов'язкова стандартизована державна система освіти та передають школи через загальну грамотність².

Модернізація, під чим у цьому випадку варто, напевне, розуміти становлення капіталістичної ринкової системи в економіці, і викликане цим процесом явище урбанізації, а також супровідне їм поширення стандартизованої освіти, стає, відтак, визначальною як для розвитку національного мовного стандарту, так і для виникнення національних спільнот. Звідси можна було б зробити висновок, що українські мовно-національні проблеми зумовлює факт не лише колоніальної залежності України, але й її залежності від найвідсталішої імперії Європи. Російська імперія, не впроваджуючи потрібних реформ, які зруйнували б наявні в суспільстві феодальні відносини, стояла на перешкоді формуванню модерних національних спільнот – як української, так і російської. Однак тут варто враховувати, що модерність може виявитися двосічною зброєю. З одного боку, модерність великою мірою сприяє імперському центрові, даючи йому в руки небували засоби асиміляції, що становить безпосередню загрозу для колонізованої спільноти. Коли для державного народу процес модернізації результуватиме у виникнення національної держави, національної ідентичності й стандартизованої національної мови, для підлеглої нації ці ж самі процеси вестимуть до політичної та мовної асиміляції дедалі ширших верств населення. З другого боку, починаючи модернізаційні реформи в економічній та політичній сфері, створюючи модерну інформаційну інфраструктуру, запроваджуючи егалітарні принципи соціальної мобільності, засновуючи сучасні заклади освіти, центр втягується в небезпечну гру, яку, можливо, з часом не зможе контролювати. Адже підлегла спільнота відтак отримує шанс поставити всі ці засоби на службу власним цілям. За доказ цієї амбівалентності модерності може правити той факт, що поява Харківського, а пізніше Київського університетів, призначених виконувати асиміляторську функцію в інтересах центру, водночас створила умови для розвитку українського національного проєкту. Саме в середовищі харківських романтиків, що сформувалося навколо університету, відбувається перший, академічний, як його, слідом за Мирославом Грохом, означає Микола Рябчук, етап українського націєтворення. Тут з'являються перша граматики й перший словник української мови, тут виходять перші часописи як модерний засіб комунікації, тут українськість уперше стає об'єктом академічного інтересу. Навколо Київського університету виникає група людей, яку можна вважати прототипом першої української модерної партії – Кирило-Методіївське братство. Реакціонерська та консервативна політика центру, яка оперує і цензурними заходами проти української мови, перешкоджає націєтворчим зусиллям української інтелігенції, однак водночас загальмована модернізація імперії просто консервує широкі маси селянства на домодерному рівні, залишає їх відір-

² Ентоні Сміт. *Націоналізм*. – Київ: К.І.С., 2004, с. 49.

ваними від сучасних потоків інформації, а отже, й недосяжними для асиміляції. Тут варто зазначити, що модернізаційна теорія виникнення національних спільнот зазнавала свого часу різкої критики, на що справедливо звертав увагу Ярослав Грицак³. Щоб уникнути можливих непорозумінь, хоча зауважити, що самої тільки теорії модернізації, особливо у вузькому значенні економічної модернізації, не досить для висвітлення всіх аспектів націєтворення. Однак вважаю цілком слушною тезу, що модернізація є фундаментальною умовою для поширення загальнонаціонального мовного стандарту, оскільки такий стандарт є неможливим без модерних інституцій та інфраструктури, які виробляють, підтримують і передають цей стандарт. Революція 1905 року, Перша світова війна, революційні події 1917–1920 років поступово, але неухильно послаблюють центр і дають змогу підлеглій спільноті поставити модерність собі на службу, наслідком чого стає процес українізації, котру справедливо можна тлумачити як українську модернізацію. Тут варто погодитися з пані Масенко, що українізація безперечно справила значний позитивний вплив на розвиток української мови, яка вперше після століття невизнання і заборон фактично набула статусу державної. Така політика центру справді була поступкою національним прагненням колонії, зумовлена потребою зміцнити свої доволі нестійкі позиції. Але тут важливо наголосити й інший вимір українізації, а саме її роль у засвоєнні й інтеграції національно-визвольного руху панівним колоніальним дискурсом та її функцію легітимізації советської системи за кордоном і виправдання територіальних претензій СРСР найперше на Західну Україну. Памфлети Хвильового та його евентуальне самогубство є добрим свідченням того, наскільки незатишно почувався національний дискурс, затиснутий у порядках панівного колоніального марксистсько-ленінського дискурсу, які унеможлилювали надмірну увагу до національного питання. Якщо проігнорувати цей темний аспект українізації, подальші події 30-х років виглядатимуть доволі несподіваними, тоді як насправді вони вже були закладені в цій підпорядкованості.

Антиколоніальна зацикленість праці на українсько-російському протистоянні призводить до подвійного недобачання важливих моментів українсько-українських та українсько-польських взаємин. Пані Масенко схильна розглядати українську національну спільноту з перспективи націоналістичного міту як неподільну цілість, що заважає їй побачити цю спільноту в її історичному становленні і вплив цього становлення на формування стандартизованої національної мови. Якщо не помиляюся, західні українці фігурують у дослідженні лише двічі: вперше у зв'язку зі збагаченням загальноукраїнського словника західноукраїнським миським койне та староукраїнськими елементами, і вдруге – у правописній дискусії, щоб підтвердити загальнонаціональний статус ухваленого правопису. З читання цієї книжки складається доволі поширене враження, яке підтримував навіть такий прозорливий аналітик, як Микола Рябчук, що західні українці набагато раніше виробили та прийняли

модерну національну ідентичність і взагалі мали менше проблем на національному ґрунті. Проте це радше випадок регресивної асиміляції минулого пізнішими історичними реаліями, адже принаймні в перші 50 років існування модерного українського дискурсу саме східні українці були каталізатором націєтворчого процесу, що відбилося і на стані української мови. Для прикладу, перша книжка українською мовою з'явилася на східній Україні 1798 року, тоді як у західній українське видання побачило світ майже через сорок років, 1837-го, та й то зворуалося на подібні проекти в підросійській частині країни. Як справедливо зазначає Роман Шпорлюк, Габсбурзька імперія, намагаючися витворити загальноімперський тип ідентичності, протистояла німецькому націоналізму, а тому її українські підданці не зіштовхнулися з серйозною проблемою германізації⁴. Цього, на жаль, не можна сказати про полонізацію, а тому дивно, що пані Масенко не приділяє цьому процесові жодної уваги. Польська етнічна група була панівною в обох частинах Галичини і її становище лише зміцніло після 1866 року, коли краєві було надано автономію. Можливо, до швидшого формування української національної ідентичності в землях Габсбурзької імперії в другій половині XIX століття спричинилося не лише ліберальніше, порівняно з Російською імперією, середовище, але воно могло бути й відповіддю на націоналістичний виклик польської спільноти. Адже така ситуація давала змогу протиставляти себе полякам, залишаючися імператоровими вірогідними, тоді як у підросійській Україні це було неможливо. У праці не враховано й українсько-російсько-польського трикутника відносин у Російській імперії. Через стислість викладу обмежуся лише одним яскравим прикладом. Київський університет, що відіграв таку важливу роль у процесі національного розвитку, був заснований за вказівкою царського режиму для протидії польським впливам у Києві та на Правобережній Україні після повстання 1830 року.

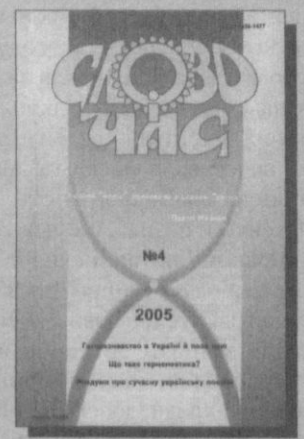
Ще одним проблемним моментом дослідження є його сліпота щодо мовної ситуації та коріння такої ситуації в південно-східній Україні. Ці проблеми зумовлені накладанням уявних етнічно-мовних національних кордонів на кордони державні, коли твердження «усі, хто розмовляє українською мовою, є українцями, незалежно від країни, в якій вони проживають», перетворюється на «усі, хто проживає на території України, є українцями і повинні розмовляти українською мовою». У підтексті всієї праці прочитується до-

волі звична думка, що всі ці російськомовні українці – це лише манкурти, що під тиском імперського центру зрадили батьківську мову. Не заперечуючи русифікації, варто було б, однак, брати до уваги історичну специфіку цього регіону. Так звана Новоросія була приєднана до Російської Імперії лише наприкінці XVIII століття, і засновані тоді ж міста, такі як Миколаїв, Катеринослав або Одеса, не були містами в європейському значенні, а виконували функцію адміністративних центрів імперії. Вони ніколи не були, по суті, українськими містами аж до 1920-х, коли було утворено УРСР. Крим, наприклад, лише з перспективи 90-х чи принаймні другої половини XX століття може видаватися беззаперечно українським. Таке уявлення було б іншим з погляду XIX століття. За колоніальної культурної політики, яку провадила комуністична влада, у них навряд чи була потреба українізуватися, а в сучасних умовах маємо ту прикру ситуацію, коли націєтворення розминулося з модерністю. Тут також варто пам'ятати, що русифікація не завжди звершувалася під дулом пістолета, а часто відбувалася як позірною доволі природний процес асиміляції новоурбанізованих без чіткої національної ідентичності міським імперським середовищем. Відбувалося своєрідне зваблення престижнішою культурою, а його передумови були закладені в порядку колоніального дискурсу. Марко Павличин спостеріг чотири основних стратегії такого зваблення: а) культурний колоніалізм створює ієрархії цінностей, які надають найвищої вартості товарам панівної культури; б) колоніалізм поширює міт про універсальність культури колонізатора, що контрастує з обмеженістю і провінційністю колонізованого; в) культурні установи функціонують так, що лише центр представлено на міжнародному рівні, а колонії залишаються невидимими; г) центр плекає історичні міти, які легітимізують таке становище. Достосудавши всі ці стратегії до мови, нескладно зрозуміти, чому безліч етнічних українців, переселяючись у великі міста сходу, обирали російську мову та відмінну від української ідентичність. Окрім русифікації, треба згадати ще й процес дисиміляції, коли емігранти з Росії, переселившись в Україну, не мали потреби переймати мову та культуру тубільців.

Із сучасних проблем пані Масенко найбільше, здається, турбує явище суржику та інші ознаки засміченості мови, і вона наполегливо намагається категоризувати суржик у рамках мовознавчої теорії, водночас задумуючися, чи варто послуговуватися в таких опера-

принаймні середня освіта, більш-менш доступні книговидавання та медійні засоби уможлиблюють націоналізацію спільноти без урбанізації, що було би проблематичним у XIX столітті. Всі ці чинники сприяють і поширенню стандартизованої національної мови. Не треба, втім, забувати, що вони надають і додаткових асиміляторських можливостей центрові, а тому посилення русифікації в 70–80-х роках, про що пише Лариса Масенко, можна вважати логічним наслідком таких розширених можливостей.

⁴ Див.: Роман Шпорлюк. «Створення модерної України: західний вимір». *Критика*, 2004, ч. 7–8 (81–82).

Слово і час 2005, № 4

У квітневій «СіЧі» є кілька доволі цікавих й інтелектуально багаторих розвідок. Чи не найбойовішим матеріалом числа є стаття Романа Мниха «Герменевтика, герменевтика, герменевтика», у якій піддано критиці «Основи герменевтики» Сергія Квіта, книжку, до якої в чималій кількості літературознавців хоч і є чимало претензій, однак на яку досі не було посутньої реакції. Хіба що далекий від інтелектуальних рефлексій П. Іванишин назвав цей посібник «герменевтичними основами новітнього літературознавства». Мних натомість цілком аргументовано вказує на ненауковість а то й дилетантський рівень видання, в котрому, як бути чесними, про герменевтику взагалі не йдеться.

Розвідка Юрія Барабаша «Тоголезнавство в Україні й поза нею» вкотре порушує тему русистики та україністики в їх ставленні до Гоголевої спадщини; Леся Демська-Будзуляк, звертаючися до української новелістики й драматургії кінця XIX – початку XX століть, подає гендерну інтерпретацію чоловічих та жіночих образів; Наталя Тихолоз достежє рух від казки до анти-казки у Франковій творчості. Довкола поезії рефлексують Ірина Борисюк, звертаючися до теми ініціації в творчості вісімдесятиків і інтерпретуючи її як модель і символ, та Ігор Маленький. Однак його стаття на пошанування пам'яті Івана Козаченка далека від літературознавства: це радше репліка-спомин, пересичена цитатами й цілком відстороненими від літератури рефлексіями, а до того ж написана в риторичі початку дев'яностих чи навіть кінця вісімдесятих.

Добі Ренесансу присвячено матеріали Дмитра Чижевського «Слов'янський ренесанс» та «Ренесанс як етап» Михайла Наєнка. Рубрику «Дебют» представляють три розвідки, зосереджені на питаннях польської літератури: Марія Брацка вивчає образи «своїх» та «чужих» козаків у поезії «української школи» польського романтизму; Марія Манорик аналізує Павличкові переклади Юліуша Словацького, а коротку репліку Олександри Тинської про «Соларіс» Станіслава Лема вписано в координати психології та філософії, однак її обсяг (півтори сторінки) ніяк не дотягує до формату статті: це радше фрагмент роздумів, невідомо чому вже надрукований у числі.

Наостанок маємо дві рецензії: на «Енциклопедію постмодернізму», видану 2003 року в «Основах», та на книжку Володимира Панченка «Володимир Винниченко: Парадокси долі і творчості».

Іванка Франко

ціях категоріями російського мовознавства. Можна було б зіронізувати про постколоніальність такого виміру, але насправді важливішим для цієї теми є не визначення суржику, а роль, яку в політичних маніпуляціях Кучминого режиму відігравала мовна та, ширше, ідентичнісна амбівалентність. Хоча пані Масенко й визнає, що невизначеність у мовному питанні супроводжувала весь період Кучминого президентства, вона трактує цю невизначеність і небажання змінити ситуацію на користь української мови як проімперську позицію влади, зовсім не помічаючи, що така амбівалентність – і не лише щодо мови – якраз і була тією маніпулятивною основою, на якій десять років балансував режим кучмізму. На початку статті я наводив висловлювання Володимира Кулика, який цілком доречно вважає, що замовчування мовних проблем і бездіяльність влади в сфері мовної політики створює невизначеність, котра дозволяє використовувати мову як засіб контролю та маніпуляції. Схожий аргумент наводив і Микола Рябчук:

Мова стає, таким чином, важливим об'єктом політичної боротьби, при-

чому не тільки і навіть не стільки між «українською» та, умовно кажучи, «російською» партіями, скільки <...> між новонародженим громадянським суспільством та авторитарною постсовєтською державою. Те, що на перший погляд видається боротьбою між прихильниками «українізації» та подальшої «русифікації/совєтизації», виявляється при уважнішому аналізі всього лише частковим виявом ширшої, доволі цинічної державної політики, спрямованої на маніпулювання обома (властиво, всіма) «партіями» й утримання їх в підконтрольному, маргінальному стані⁵.

Можна запитати себе, чи було в такій ситуації в Кучминого режиму бажання якось змінювати стан речей? Радше навпаки, режим мав на меті зробити мовну проблему ще амбівалентнішою і за будь-яких умов перешкодити її нормалізації. Вбачати в такій політиці проімперську налаштованість не лише наївно. Це означало також сліпо виконувати вказівки режиму.

На завершення ще декілька слів про найближчі перспективи та виклики. Зрозуміло, що замовчування мовної проблеми й маніпулятивне її викори-

стання в добу кучмізму зовсім не означає її відсутності. Нова політична сила, яка щойно прийшла до влади, повністю успадкувала цю хронічну недугу. Беззаперечним є і те, що опоненти не відмовляться від мовної зброї в майбутній парламентській кампанії, а тому новій владі треба терміново вирішувати, що з цим «добром» робити. Можна, звісно, використати постмодерні політологічні напрацювання кучмізму й утримувати мовну амбівалентність принаймні до наступних виборів. Для успішності проекту можна запустити якусь кишенькову ультраправу партію й потім розкритикувати її за мовну нетолерантність, водночас виставивши лівих опонентів із русофонного табору як нетерпимих шовіністів і загрозу стабільності й порядку. Це могло би спрацювати. Однак тоді постає питання: за що ж ми боролися? На мою думку, єдиною альтернативою амбівалентності постає, як і стверджував пан Кулик, нормалізація мовних відносин, щоби раз і назавжди знешкодити ці 48 мільйонів грамів тро-

тилу. Завдання інтелектуалів, у цьому випадку, полягає у виробленні прийнятних для обох сторін проектів такої нормалізації. Втім, хоч би яку тактику вибрала нова влада, завжди треба йти на крок попереду.

Замість постскриптума зазначу, що книжка Лариси Масенко є типово антиколоніальною за риторикою і доволі совковою за звичкою симулювати справжнє дослідження переказом доволі відомих, і не лише у вузьких лінгвістичних колах, фактів, а термін «постколоніальність» узагалі, здається, було вжито лише для красивого слівця. Вдвічі прикро, що таке дослідження з'явилось у видавництві Києво-Могилянської академії, яка претендує на роль флагмана в сучасному гуманітарному знанні. Можливо, щоб уникнути таких казусів у майбутньому, університетам, перш ніж видавати книжки такої сумнівної якості, варто подбати про переклад і видання творів теоретиків постколоніальної теорії, а то мені аж страшно стає, що якийсь студент чи студентка, прочитавши «Мову і суспільство», наївно повірить, що це і є отой славнозвісний постколоніальний вимір. А вам?

⁵ Микола Рябчук. *Дві України: реальні межі, віртуальні війни*. – Київ: Критика, 2003, с. 59.

Молода нація

2004, № 2 (31)

Київ: Смолоскип, 2004

Більшість матеріалів числа присвячено Харкову – місту, яке відіграло дуже важливу роль в історії, проте не може похвалитися такою увагою науковців та інтелектуалів, яку можна було би порівняти з увагою, скажімо, до Києва чи Львова. Розпочинає рубрику «Історія ідей» нарис харківського історика Володимира Маслійчука «Кілька зауважень про місто та міську ідеологію (Харків як інтелектуальна конструкція)», однак ця назва трохи оманлива: насправді в нарисі йдеться про образ Харкова у сприйнятті його гостей і мешканців до 1917 року. Наступний матеріал – стаття Михайла Чугуєнка зі ще химернішою назвою «Історичні та соціопсихологічні підстави комплексу “Першої столиці” та національна ідентичність харків'ян у 1920-х – 1930-х роках» – розповідає про причини й обставини перенесення української столиці спочатку до, а потім із Харкова. Далі вміщено розвідку Сергія Наумова про діяльність радикальних українських політичних організацій у Харкові наприкінці XIX – на початку XX століття; дослідник не тільки подає докладну інформацію з цього невисвітленого питання, але й намагається визначити специфіку українського національного відродження в цьому місті. У рубриці «Політична філософія. Політичні науки» можна знайти публікацію фрагментів лекцій історика В'ячеслава Зайкіна (1896–1941) «Головні моменти української державності»; лекцію було написано 1923 року, і, як видно вже з назви, вона репрезентує державницький напрямок української історичної думки.

Цій публікації передувала передмова Андрія Портнова. Рубрика «Архів» пропонує продовження спогадів визначного діяча українського національного руху початку XX століття Сергія Єфремова. У рубриці «Рецензії. Огляди. Бібліографія»

опубліковано бібліографічний покажчик «Нової серії» збірника Харківського історико-філологічного товариства (томи 1–10 за 1993–2004 роки). Укладач покажчика Сергій Вакуленко також подає стислий огляд діяльності Товариства, що було засноване 1876 року. В рубриці «Хроніка. Інформація» подано детальний звіт про семінари, що відбулися в рамках проекту «Лабораторія наукового перекладу» з травня 2003 по січень 2004 року; крім розповіді про перебіг семінарів тут-таки можна знайти узгоджені термінологічні словники до кожного обговорюваного перекладу. Насамкінець опубліковано публіцистичні матеріали Володимира Маслійчука (про пам'ятники, споруджені в Харкові з нагоди 350-річчя міста) та Ігора Гирича (про закриття музею історії Києва).

2004, № 3 (32)

Третє минулорічне число «Молодого нації» можна назвати «дніпропетровським» – саме Катеринослав/Дніпропетровськ об'єднує тематику опублікованих досліджень (і саме з цього міста походить більшість авторів). Рубрику «Історія ідей» розпочинає огляд наукової та громадської діяльності найславнішого катеринославського історика – Дмитра Яворницького; автором огляду є науковий працівник Дніпропетровського краєзнавчого музею ім. Яворницького Світлана Абросимова. Її колега Наталя Василенко подає біографію менш зnanого громадського та культурного діяча початку XX століття – Івана Труби (1878–1950), який, зокрема, протягом десяти років активно працював у катеринославській «Просвіті», а після приходу до влади більшовиків був змушений емігрувати. Далі Андрій Портнов розповідає про стосунки дніпропетровських

істориків 1920–1930-х років із радянською владою, а Тетяна Портнова розглядає кілька творів мемуарного жанру, де можна прочитати про події української революції 1917–1920-х років у тому-таки Катеринославі. Крім того, Таміла Грачевська пише про катеринославський період діяльності українського соціал-демократа й активного учасника національно-визвольних змагань Панааса Феденка (1893–1981), а Микола Чабан оповідає бурхливу біографію Миколи Стасюка – ще одного діяча українського національного руху, який відзначився в багатьох сферах політичної активності й навіть був членом Центральної Ради; цю статтю супроводжує публікація листів Стасюка до Бориса Грінченка.

Не належить до катеринославського кола ґрунтовна й велика за обсягом розвідка, в якій львівський історик Ігор Чорновол наново формулює та намагається розв'язати проблему взаємин визначного історика й громадського діяча Володимира Антоновича з польським суспільством; попри велику кількість присвячених Антоновичеві публікацій, що тему, на думку Чорновола, висвітлено ще недостатньо. У рубриці «Архів» далі друкуються мемуари Сергія Єфремова, публікацію яких було розпочато в попередніх числах альманаху, – цього разу вміщено ту частину, де йдеться про події 1905 року. У розділі рецензій подано відгуки на кілька пов'язаних із Дніпропетровськом нещодавніх публікацій, а в рубриці «Хроніка. Інформація» надруковано звіт про підпроект «Лабораторії наукового перекладу» в галузі освітньої політики. Число завершують обурені міркування Петра Вознюка про сучасні російськомовні українські ЗМІ як засіб насадження серед українців комплексу меншовартості.

2004, № 4 (33)

Більшість публікацій об'єднує географічна ознака: цього разу мова про Поділля (втім, лише та його частина, що входила до складу Російської імперії) та місто Кам'янець-Подільський. У рубриці «Історія ідей» можна прочитати низку матеріалів, які, проте, менші за обсягом і кількістю від звичного змісту цієї рубрики в інших числах альманаху. Отож Олександр Федьків пише про політичну та економічну діяльність на Поділлі осередків чорносотенної організації «Союз руського народа»; Віта-

лій Лозовий розповідає про діяльність Михайла Грушевського протягом нетривалого перебування колишнього голови Центральної Ради в Кам'янці-Подільському в лютому–березні 1919 року. Галина Осетрова пише про зnanого польського історика та лікаря-практика Йосипа (Юзефа) Роле, локалізуючи його будинок, що зберігся до сьогодні на одній із міських вулиць. Далі в альманасі вміщено переклад тексту сторічної давнини – рецензії польського історика Олександра Яблоновського на дебютну монографію Грушевського про барське староство. В рубриці «Архів» надруковано завершення мемуарів Сергія Єфремова, в супроводі некрологу Володимира Планинди (1938–2002), який підготував ці мемуари до публікації. В тій самій рубриці Віталій Михайловський підготував цікаві фрагменти зі спогадів кам'янецького архієпископа Петра Маньковського (1866–1933), де йдеться про суспільне, політичне й товаришське життя міста наприкінці позаминулого століття. Тут-таки опубліковано біографічні нарис про дослідників Поділля другої половини XIX – початку XX століття з фондів історика Юхима Січинського, який, очевидно, готував ці матеріали для певного біографічного довідника, що його ніколи не було укладено. В рубриці «Рецензії. Огляди. Бібліографія», перш за все, можна прочитати огляд наукових публікацій, пов'язаних із тематикою номера, зокрема, рецензію на книжку кам'янецької дослідниці Стефанії Баженової про Юзефа Роле та на публікацію одного з історичних нарисів Січинського, який понад сімдесят років зберігався в рукописі. В числі можна знайти огляд видань останніх років, які тематично чи персонально пов'язані з українським дисидентським рухом. Бібліографічний напрямок вичерпує бібліографія історичних наукових публікацій авторства працівників Кам'янець-Подільського державного університету за 1995–2004 роки. В рубриці «Хроніка. Інформація» подано стислий звіт про міжнародну наукову конференцію «“Вірність” – “зрада” у сприйнятті середньовічних і ранньомодерних соціумів», що відбулася в Кам'янці восени 2004 року.

Софія Грачова